

शैक्षणिक व्यवस्थापन आणि प्रशासन

५.१ उत्तम शैक्षणिक व्यवस्थापकाची गुणवैशिष्ट्ये

५.२ वर्गव्यवस्थापक म्हणून शिक्षकांची कार्ये

५.३ राज्यस्तरीय मुख्य शैक्षणिक प्रशासकांची कार्ये

५.३.१ शिक्षण सचिव

५.३.२ आयुक्त (शिक्षण)

५.३.३ शिक्षण संचालक

५.४ राज्यस्तरीय शैक्षणिक संस्था

५.४.१ राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे.

५.४.२ महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ (बालभारती), पुणे.

५.४.३ महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे.

५.४.४ महाराष्ट्र राज्य परीक्षा परिषद, पुणे.

सांगा पाहू

- ★ शैक्षणिक व्यवस्थापन म्हणजे काय?
- ★ शैक्षणिक व्यवस्थापकाची कार्ये कोणती?
- ★ शैक्षणिक व्यवस्थापनाची गरज व महत्त्व स्पष्ट करा.

शैक्षणिक व्यवस्थापनाचा अर्थ, स्वरूप, उद्दिष्टे, गरज, महत्त्व व कार्ये यांबाबत माहिती आपण मागील इयत्तेत अभ्यासली आहे. शिक्षण प्रक्रियेत शिक्षणाची ध्येये, नियोजन, संघटन, संचालन, नियंत्रण, मूल्यमापन आदी बाबींचा समावेश होतो, त्याचप्रमाणे शासन, समाज, शिक्षक, शिक्षणतज्ज्ञ, पालक व विद्यार्थी इत्यादी मानवी घटक आणि शाळा, पाठ्यपुस्तके, प्रयोगशाळा यांसारख्या भौतिक साधन सामग्रीचा संबंध शिक्षणक्षेत्राशी येत असतो. या सर्व घटकांचे उत्तम व्यवस्थापन करणे गरजेचे आहे. आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या युगात सर्वच क्षेत्रांमध्ये व्यवस्थापनाची गरज निर्माण झाली आहे. शैक्षणिक, सामाजिक, आर्थिक व राजकीय बदलांमुळे व्यवस्थापनाचे कार्यक्षेत्र सातत्याने विस्तारत आहे. या प्रक्रियेशी संबंधित असणाऱ्या नवनवीन समस्यांना व आव्हानांना सामोरे जावे लागत आहे. यावर एकमेव उपाय म्हणजे उत्कृष्ट व्यवस्थापन होय. शिक्षणक्षेत्रातील प्रश्नांचे स्वरूप सतत बदलत असते.

शिक्षणातील गुणवत्ता वाढवून त्याचे संवर्धन करण्यासाठी शैक्षणिक व्यवस्थापन महत्त्वाचे आहे.

५.१ उत्तम शैक्षणिक व्यवस्थापकाची गुणवैशिष्ट्ये

शिक्षण ही एक व्यापक प्रक्रिया असून यामध्ये अध्ययन, अध्यापन, मूल्यमापन यांसारख्या अनेक बाबींचा समावेश होतो. शिक्षणाच्या ध्येयपूर्तीकरिता शिक्षक, विद्यार्थी, शाळा, पाठ्यपुस्तके, शैक्षणिक साधने, मूल्यमापनाची साधने यांसारखी विविध साधने महत्त्वाची भूमिका बजावत असतात. शिक्षणाच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांच्या वर्तनात कायम स्वरूपाचा बदल घडवून आणावयाचा असेल, तर वर्गाध्यापनामधून शिक्षणाच्या साधनांचा प्रभावी वापर होणे आवश्यक आहे. शिक्षणाच्या प्रभावी वापरासाठी, शैक्षणिक साधनांच्या जुळवाजुळवीसाठी, तसेच मानवी व भौतिक घटक यांच्या समन्वयासाठी एका उत्कृष्ट व्यवस्थापकाची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची ठरते, कारण एक उत्कृष्ट शैक्षणिक व्यवस्थापकच शैक्षणिक नियोजन, संघटन, दिग्दर्शन, संप्रेषण, नियंत्रण, कार्यप्रेरणा यांसारख्या भूमिका यशस्वीपणे पार पाडू शकतो. शैक्षणिक व्यवस्थापकामुळेच शैक्षणिक ध्येये आणि उद्दिष्टे साध्य होण्यास मदत होते, त्यामुळे एक उत्तम शैक्षणिक व्यवस्थापक म्हणून त्याच्या अंगी पुढीलप्रमाणे गुणवैशिष्ट्ये असावीत.

• उत्तम शैक्षणिक व्यवस्थापकाची गुणवैशिष्ट्ये

- (१) शैक्षणिक व्यवस्थापक हा उत्तम नियोजनकर्ता असावा.
- (२) शैक्षणिक व्यवस्थापकात चांगले नेतृत्व गुण असावेत.
- (३) शैक्षणिक कार्यपूर्तीसाठी कार्याची उद्दिष्टे निश्चित करणे, उद्दिष्टपूर्तीसाठी विविध घटकांमध्ये समन्वय आणि संघटन घडवून त्याची कार्यवाही करणे हे शैक्षणिक व्यवस्थापकाचे महत्त्वाचे कार्य आहे.
- (४) शैक्षणिक व्यवस्थापक हा एक चांगला मार्गदर्शक असावा. शैक्षणिक व्यवस्थापनात कार्य करून घेण्यासाठी त्याला विविध घटकांना प्रोत्साहन देणे आवश्यक असते.
- (५) शैक्षणिक व्यवस्थापनाचे कार्य करणारा व्यवस्थापक हा कुशल व अभ्यासू असावा.
- (६) शैक्षणिक व्यवस्थापक हा शैक्षणिक प्रशासकीय बाबींचा जाणकार असावा, त्यामुळे शैक्षणिक धोरणांची व कार्यक्रमांची अंमलबजावणी करणे सोपे जाईल.
- (७) शैक्षणिक व्यवस्थापक हा लोकशाही तत्त्वांनुसार वर्तन करणारा असावा.
- (८) शैक्षणिक व्यवस्थापक शिक्षणक्षेत्रामधील नवनवीन कल्पनांचा, विचारांचा, बदलांचा स्वीकार करणारा असावा.
- (९) शैक्षणिक व्यवस्थापक आपल्या कार्यामधील यश व अपयशाची बांधिलकी स्वतः स्वीकारणारा असावा.
- (१०) स्वयंशिस्त हे शैक्षणिक व्यवस्थापकाचे महत्त्वाचे गुणवैशिष्ट्य आहे.
- (११) शैक्षणिक व्यवस्थापकास शिक्षणक्षेत्रातील प्रत्येक घटकाचे, कार्याचे योग्य मूल्यमापन करता आले पाहिजे.
- (१२) शैक्षणिक व्यवस्थापक हा उत्तम संप्रेषक असावा. आपल्या कल्पना, आपले विचार, आपली ध्येये, आपल्या सूचना इतरांपर्यंत स्पष्टपणे पोहोचवण्याची क्षमता शैक्षणिक व्यवस्थापकात असावी.

चर्चा करा

शाळेच्या गुणवत्ता विकासात मुख्याध्यापकांची भूमिका यावर सहाध्यायींशी चर्चा करा.

५.२ वर्गव्यवस्थापक म्हणून शिक्षकांची कार्ये

वर्गव्यवस्थापन ही एक कला आणि शास्त्र आहे. ज्या शिक्षकांना वर्गव्यवस्थापन जमत नाही त्या शिक्षकांजवळ इतर अनेक शैक्षणिक गुणवैशिष्ट्ये असूनही विद्यार्थ्यांसाठी त्याचा काहीही उपयोग होत नाही. देशाचा भावी सुजाण नागरिक घडवण्याची जबाबदारी शिक्षकाची आहे. शिक्षणाच्या माध्यमातून भविष्याची आव्हाने पेलणारा सक्षम विद्यार्थी घडवायचा असेल, तर जबाबदार वर्गव्यवस्थापक म्हणून शिक्षकांनी पुढील कार्ये पार पाडावीत.

- (१) शाळेतील विद्यार्थ्यांची उपस्थिती कायम राहिल आणि त्यांच्यात उत्तरोत्तर सुधारणा होईल याकडे सर्वतोपरी लक्ष असावे.
- (२) अध्यापनादरम्यान पाठ्यघटकाच्या आशयानुरूप अध्यापनाच्या विविध पद्धती व शैक्षणिक साधनांचा वापर करावा.
- (३) अध्ययन-अध्यापन प्रक्रियेत विद्यार्थ्यांना सहभागी करून घ्यावे.
- (४) वर्गाध्यापनामध्ये एकाधिकारशाही वृत्तीऐवजी लोकशाहीवृत्तीचा स्वीकार करावा, यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये लोकशाहीवृत्ती जोपासली जाईल.
- (५) विद्यार्थ्यांमधील चांगल्या गुणांच्या वाढीसाठी नेहमी सकारात्मक प्रोत्साहन द्यावे. दोष किंवा उणिवा कमी करण्यासाठी त्या सहानुभूतीपूर्वक समजावून सांगाय्यात.
- (६) स्वयंशिस्तीवर भर द्यावा. विद्यार्थ्यांमध्ये आंतरिक शिस्त निर्माण करावी, कारण दडपणाखालची शिस्त फार काळ टिकू शकत नाही.
- (७) अध्ययन, तसेच अध्यापनामधून नवीन ज्ञान मिळवण्यासाठी, वर्तन परिवर्तनासाठी किंवा सुधारणात्मक बाबींसाठी प्रेरणा द्यावी.
- (८) अध्ययन, तसेच अध्यापनासाठी वर्गात अनुकूल वातावरणाची निर्मिती करावी, कारण अध्ययन

- आणि अध्यापनाचे संपूर्ण यश हे वर्गातील वातावरणावर अवलंबून असते.
- (९) वर्गामधील समस्याग्रस्त विद्यार्थ्यांसाठी समुपदेशक व मार्गदर्शक म्हणून भूमिका बजावावी.
  - (१०) वर्गव्यवस्थापक म्हणून अध्यापनादरम्यान नियोजनामध्ये उपक्रमासाठी लागणाऱ्या वेळेचे नियोजन केले पाहिजे.
  - (११) वर्गाध्यापनामधून शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांच्या विचारांना, क्षमतेला, अभिरूचीला दिशा मिळवून देण्याचे कार्य केले पाहिजे.
  - (१२) वर्गव्यवस्थापनाचा जाणकार म्हणून शिक्षकास विविध उपक्रमांस अनुसरून विद्यार्थ्यांचे विविध गट तयार करणे, त्यांचा नेता ठरवणे, त्यांच्याकडून सांघिक कार्य करून घेणे आवश्यक आहे.
  - (१३) वर्गाध्यापनादरम्यान विद्यार्थ्यांना विविध शैक्षणिक साहित्य व साधनांची आवश्यकता असते. एक सुलभक म्हणून शिक्षकांनी आवश्यक त्या वेळी, हव्या त्या प्रमाणात व हव्या त्या माध्यमात शैक्षणिक साहित्य व साधने पुरवली पाहिजेत.
  - (१४) शिस्तविषयक नियमांचे काटेकोरपणे पालन करत विद्यार्थ्यांमध्ये शिस्त निर्माण करण्याचा प्रयत्न करावा.
  - (१५) शिक्षकांनी विद्यार्थी आणि प्रशासन या दोघांमध्ये उत्तम संप्रेषकाची भूमिका बजावली पाहिजे. विद्यार्थ्यांच्या ज्या समस्या आहेत, त्या प्रशासनापर्यंत आणि त्यासंदर्भात प्रशासनाची भूमिका विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचवली पाहिजे.

५.३ राज्यस्तरीय मुख्य शैक्षणिक प्रशासकांची कार्ये

५.३.१ शिक्षण सचिव

राज्याचे शिक्षणविषयक धोरण ठरवणे, शिक्षणविषयक समस्या जाणून घेऊन त्या सोडवण्याचा प्रयत्न करणे, तसेच शैक्षणिक बाबींसंदर्भात शालेय शिक्षणमंत्री यांना सल्ला देण्याचे काम शिक्षण सचिव करीत असतात. शालेय शिक्षणमंत्री व शिक्षण संचालक यांमधील दुवा म्हणजेच शिक्षण सचिव होय.

● शिक्षण सचिवांची प्रमुख कार्ये

- (१) शिक्षणविषयक धोरणे, ठराव आणि कायदे इत्यादींबाबत शालेय शिक्षणमंत्र्यांना सल्ला देणे.

- (२) शिक्षणविषयक ठराव व कायदे याबद्दल, कच्चा मसुदा, आराखडा व तपशील तयार करणे.
- (३) मंत्रालयात निश्चित झालेल्या शैक्षणिक बाबींचा अंतिम आराखडा व योजना तयार करणे.
- (४) शिक्षण संचालकांनी शासनाला केलेल्या शिफारशीसंदर्भात योग्य सल्ला देणे.
- (५) शिफारशीची अंमलबजावणी करीत असताना राज्यात उपलब्ध संसाधनांचा विचार करणे. त्या अनुषंगाने येणाऱ्या प्रशासकीय व आर्थिक समस्यांचा अभ्यास करणे.

५.३.२ आयुक्त (शिक्षण)

सर्व संचालकांसह शालेय शिक्षण विभागाच्या क्षेत्रीय यंत्रणेच्या कामामध्ये उचित समन्वय साधणे, विभागाच्या सर्व योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी करणे व शिक्षणाची गुणवत्ता वाढवण्यासाठी उपाययोजना करणे या उद्देशाने 'आयुक्त (शिक्षण)' हे पद निर्माण करण्यात आले आहे.

● आयुक्त (शिक्षण) यांची प्रमुख कार्ये

- (१) सर्व शिक्षण संचालकांमध्ये समन्वय साधणे.
- (२) सर्व योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी करणे.
- (३) शैक्षणिक गुणवत्ता वाढवण्यासाठी एकत्रितपणे सर्व उपाययोजना करणे.
- (४) डी.एल.एड. प्रवेश रिक्त असलेल्या जागा भरण्याची परवानगी देणे.
- (५) पत्राद्वारे डी. एल. एड. प्रवेशाकरिता शेवटच्या संधीला परवानगी देणे.
- (६) अनुदानित, विनाअनुदानित उच्च माध्यमिक शाळेतील कला, वाणिज्य व विज्ञान या तुकड्यांच्या माध्यम बदलास परवानगी देणे.
- (७) राज्यातील शालेय विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक चित्रपट दाखवण्यास परवानगी देणे.
- (८) कन्या माध्यमिक किंवा उच्च माध्यमिक विद्यालयाच्या सहशिक्षणास परवानगी देणे.
- (९) राज्यशासनाच्या अभ्यासक्रमाव्यतिरिक्त राज्यात इतर अभ्यासक्रम चालवणाऱ्या शाळा उदा., सी.बी.एस.ई., आय.सी.एस.ई., आय.बी. इत्यादींना सदर अभ्यासक्रम चालवण्याबाबत ना हरकत प्रमाणपत्र देणे व त्यांच्या नूतनीकरणास मंजूरी देणे.

(१०) विभागीय शिक्षण उपसंचालक, शिक्षणाधिकारी (माध्यमिक) यांना असलेल्या थेट अधिकारांचा वापर योग्य रीतीने होतो किंवा कसे याबाबत सनियंत्रण करणे, त्यादृष्टीने त्यांच्या कार्यालयीन तपासण्या करणे.

५.३.३ शिक्षण संचालक

शिक्षण संचालक हे राज्य शिक्षण खात्यातील धोरणांची व योजनांची अंमलबजावणी करणाऱ्या यंत्रणेचे प्रशासक असतात. शिक्षण संचालकांना त्यांच्या कार्यात शिक्षण विभागातील शिक्षण सहसंचालक, शिक्षण उपसंचालक आणि विभागीय शिक्षण उपसंचालक मदत करतात. शिक्षण विभागाने निश्चित केलेल्या विविध कार्यक्रमांची, धोरणांची, योजनांची अंमलबजावणी करण्याचे काम शिक्षण संचालकांमार्फत करण्यात येते. शालेय शिक्षण ही त्यांची जबाबदारी असते.

● शिक्षण संचालकांची प्रमुख कार्ये

- (१) शालेय शिक्षणमंत्र्यांना शिक्षणविषयक बाबींत सल्ला देणे.
- (२) शिक्षण सचिवांकडून येणारी शैक्षणिक धोरणे, योजना, आदेश, सूचना यांची अंमलबजावणी करणे.
- (३) शिक्षण सचिवांमार्फत शासनाकडे शिक्षणविषयक नव्या योजना सादर करणे.
- (४) शैक्षणिक संस्थांवर नियंत्रण ठेवणे.
- (५) शैक्षणिक संस्थांना अनुदान मंजूर करणे.

५.४ राज्यस्तरीय शैक्षणिक संस्था

५.४.१ राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे.

सांगा पाहू

शिक्षणाच्या गुणवत्तावाढीसाठी शैक्षणिक संशोधन करणे, तसेच शिक्षकांना प्रशिक्षण देण्याचे कार्य कोणत्या संस्थेमार्फत केले जाते ?

शालेय शिक्षणात सर्वकष सुधारणा व गुणवत्ता निर्माण करण्याच्या दृष्टीने केंद्र सरकारच्या धोरणानुसार १९६४ साली महाराष्ट्र राज्यात पुणे येथे राज्य शिक्षणशास्त्र संस्था स्थापन करण्यात आली. शैक्षणिक गुणवत्तेच्या कार्यक्रमांना पद्धतशीरपणे गतिमान करण्याच्या दृष्टीने

राज्य शिक्षणशास्त्र संस्थेचे ३१ ऑगस्ट १९८४ पासून राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र असे या राज्य शिक्षणशास्त्र संस्थेचे नवीन नामकरण करण्यात आले. शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रमांची गुणवत्ता वाढवणे, शैक्षणिक संशोधनास चालना देणे यांवर परिषदेचा भर आहे. संचालक हे परिषदेचे प्रमुख, तर त्यांच्या मदतीसाठी सहसंचालक व उपसंचालक असतात. परिषदेतील विविध विभागांची कामे प्रथम व द्वितीय श्रेणीतील राजपत्रित अधिकाऱ्यांमार्फत केली जातात. परिषदेतील प्रत्येक विभागाचे कार्य स्वतंत्रपणे; परंतु परस्परपूरक पद्धतीने चालते. सदर परिषदेचा कारभार शालेय शिक्षण व क्रीडा विभाग महाराष्ट्र राज्य, मुंबई यांचे अधिपत्याखाली चालतो. विविध विभागांमार्फत राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र या शैक्षणिक संस्थेचे कार्य चालते.

● परिषदेची प्रमुख कार्ये

- (१) प्राथमिक शिक्षणाचा दर्जा उंचावणे, शिक्षकांमध्ये संशोधनवृत्ती विकसित करणे.
- (२) शालांतर्गत शैक्षणिक मूल्यमापन प्रक्रियेतील समस्यांचा अभ्यास करून त्यात सुधारणा सुचवणे.
- (३) प्राथमिक शिक्षणाच्या अभ्यासक्रमाची पुनर्रचना व नूतनीकरण करणे. त्यानुसार प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित करणे व शैक्षणिक साहित्य विकसित करणे.
- (४) जिल्हा शिक्षण व प्रशिक्षण संस्थेच्या (DIET) कार्याचे सनियंत्रण करणे.
- (५) NCERT, NUEPA, NCTE या राष्ट्रीय शैक्षणिक संस्थांचे विविध उपक्रम/कार्यक्रम राज्यामध्ये राबवणे.
- (६) प्राथमिक शिक्षण पदविका अभ्यासक्रम (D.El.Ed.) तयार करणे व आवश्यकतेनुसार त्याची पुनर्रचना करणे.
- (७) सेवापूर्व शिक्षक प्रशिक्षणाची सोय करणे, तसेच प्रशासकीय अधिकारी, शिक्षण विकास अधिकारी, लिपिक, सर्व स्तरावरील शिक्षक व शिक्षक प्रशिक्षक यांच्यासाठी सेवांतर्गत प्रशिक्षण कार्यक्रम राबवणे.
- (८) मूल्यशिक्षणविषयक प्रशिक्षण वर्ग आयोजित करणे.

- (९) प्राथमिक शिक्षण पदविका (D.El.Ed.) अभ्यासक्रम राबवण्याच्या दृष्टीने प्रवेश प्रक्रियेची कार्यवाही करणे.
- (१०) 'जीवन शिक्षण' मासिक प्रकाशित करणे.

माहीत असू द्या

राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र या संस्थेत खालील प्रमुख विभाग कार्यरत आहेत.

- (१) मानव संसाधन विभाग
- (२) समन्वय विभाग
- (३) आयटी विभाग
- (४) भाषा विभाग
- (५) सामाजिक शास्त्र विभाग
- (६) कला व क्रीडा विभाग
- (७) सेवापूर्व विभाग
- (८) समता विभाग
- (९) आंतरराष्ट्रीय शिक्षण विभाग
- (१०) संशोधन विभाग

या शिवाय संस्थेत सुसज्ज ग्रंथालय आहे.

५.४.२ महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ (बालभारती), पुणे

सांगा पाहू

पाठ्यपुस्तकांची निर्मिती करणाऱ्या संस्थेचे नाव काय आहे?

महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ (बालभारती) ही राज्यशासनाच्या अधिपत्याखाली कार्यरत असलेली स्वायत्त संस्था आहे. या संस्थेची स्थापना कोठारी आयोगाच्या शिफारशीनुसार २७ जानेवारी १९६७ रोजी झाली.

महाराष्ट्र राज्याचे शालेय शिक्षणमंत्री हे मंडळाचे पदसिद्ध अध्यक्ष असतात. शिक्षण विभागातील शिक्षण संचालक या दर्जाचे एक अधिकारी मंडळाचे संचालक असतात. मंडळाच्या धोरणविषयक सर्व बाबी नियामक मंडळ आखते. नियामक मंडळावर काही शासकीय सदस्य आणि काही अशासकीय सदस्य असतात.

शासनमान्य अभ्यासक्रमावर आधारित आवश्यक शालेय विषयांची पाठ्यपुस्तके, तसेच अन्य शैक्षणिक साहित्य राज्यात सर्वांकरिता प्रकाशित करून माफक दरात पाठ्यपुस्तके उपलब्ध करून देणे हे मंडळाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे.

• पाठ्यपुस्तक मंडळाची प्रमुख कार्ये

- (१) विद्यार्थ्यांसाठी शासनमान्य अभ्यासक्रमानुसार शालेय विषयांची पाठ्यपुस्तके व शैक्षणिक साहित्य तयार करणे, प्रकाशित करणे व त्यांचे वितरण करणे.
- (२) पाठ्यपुस्तकांचे मूल्यमापन करणे.
- (३) मुलांसाठी 'किशोर' मासिक प्रकाशित करणे.
- (४) पूरक शैक्षणिक साहित्याची निर्मिती करणे.
- (५) शिक्षकांना अभ्यासक्रम व पाठ्यपुस्तकांसंबंधीचे संशोधन प्रकल्प देऊन त्यासाठी आर्थिक साहाय्य देणे.

पाठ्यपुस्तक मंडळाद्वारे प्रकाशित होणाऱ्या सर्व विषयांच्या पाठ्यपुस्तकांचे, तसेच अन्य शैक्षणिक साहित्याचे मंडळाच्या विभागीय भांडाराद्वारे वितरण केले जाते. मंडळाची ही विभागीय भांडारे पुणे, गोरगाव, पनवेल, नागपूर, अमरावती, औरंगाबाद, लातूर, कोल्हापूर, नाशिक या नऊ ठिकाणी आहेत.

माहीत असू द्या

महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ या संस्थेत खालील प्रमुख विभाग कार्यरत आहेत.

- (१) विद्या विभाग
- (२) संशोधन विभाग
- (३) साठा व वितरण विभाग
- (४) संगणक विभाग
- (५) निर्मिती विभाग
- (६) प्रशासन विभाग
- (७) वित्त विभाग
- (८) किशोर विभाग
- (९) ग्रंथालय विभाग
- (१०) अंतर्गत लेखा विभाग

५.४.३ महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे.

सांगा पाहू

१० वी व १२ वीच्या परीक्षा घेऊन गुणपत्रक व प्रमाणपत्र कोणत्या संस्थेद्वारे दिले जाते ?

माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षणाशी संबंधित धोरणे ठरवून ती धोरणे राबवण्यासाठी महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळाची १ जानेवारी १९६६ रोजी स्थापना करण्यात आली. महाराष्ट्र राज्यातील नऊ विभागात पुणे, औरंगाबाद, नाशिक, नागपूर, अमरावती, कोल्हापूर, मुंबई, लातूर व कोकण येथे राज्य मंडळाची विभागीय कार्यालये आहेत.

● राज्य मंडळाची प्रमुख कार्ये

- (१) महाराष्ट्र शासनाला सर्वसाधारणपणे माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षणाशी संबंधित असलेल्या धोरणविषयक बाबींवर सल्ला देणे.
- (२) माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शालांत परीक्षा घेणे व त्यांचा निकाल जाहीर करणे.
- (३) अभ्यासक्रम, शिक्षण देण्याच्या व परीक्षा पद्धतीचे मूल्यमापन करणे. त्यातील सुधारणांसाठी संशोधन करणे.
- (४) शालांत परीक्षेसंबंधी नियम व अटी तयार करणे, उत्तीर्णतेचे नियम तयार करणे व प्रमाणपत्रे देणे.
- (५) विभागीय मंडळाच्या कामकाजाची तपासणी करणे व नियंत्रण ठेवणे.
- (६) 'शिक्षण संक्रमण' मासिक प्रकाशित करणे.

५.४.४ महाराष्ट्र राज्य परीक्षा परिषद, पुणे.

शालेय शिक्षण व व्यावसायिक शिक्षणाशी संबंधित महत्त्वपूर्ण परीक्षा घेण्याचे कार्य महाराष्ट्र राज्य परीक्षा परिषद करते. या संस्थेची स्थापना १९६८ साली 'शासकीय परीक्षा मंडळ' या नावाने झाली होती.

यापुढील काळामध्ये या संस्थेचे स्वायत्त परिषदेत रूपांतर करण्यात आले. त्यानुसार १५ ऑगस्ट २००२

पासून ही संस्था महाराष्ट्र राज्य परीक्षा परिषद म्हणून ओळखली जाऊ लागली. या संस्थेचे मुख्यालय पुणे येथे आहे.

महाराष्ट्र राज्य परीक्षा परिषदेमार्फत आयोजित केल्या जाणाऱ्या परीक्षा पुढीलप्रमाणे आहेत.

- (१) प्राथमिक शिक्षण पदविका (D.El.Ed.)
- (२) प्रशिक्षित शिक्षक प्रमाणपत्र परीक्षा (T.T.C.)
- (३) शारीरिक शिक्षण प्रमाणपत्र परीक्षा (C.P. Ed.)
- (४) पूर्व माध्यमिक शाळा शिष्यवृत्ती परीक्षा (M.S.S.)
- (५) माध्यमिक शाळा शिष्यवृत्ती परीक्षा (H.S.S.)
- (६) राष्ट्रीय प्रज्ञाशोध परीक्षा (राज्यपातळी) (N.T.S.)
- (७) वाणिज्य प्रमाणपत्र परीक्षा (G.C.C.)
- (८) शिक्षक पात्रता परीक्षा (T.E.T.)
- (९) राष्ट्रीय इंडियन मिलिटरी कॉलेज, डेहराडून प्रवेश परीक्षा (R.I.M.C.)

(१०) विभागीय सेवाप्रवेशोत्तर परीक्षा

(लिपिक संवर्गासाठी खातेनिहाय परीक्षा, पर्यवेक्षक पदासाठी अर्हता परीक्षा, तसेच सहायक शिक्षण उपनिरीक्षक व तत्सम अधिकाऱ्यांसाठी अर्हता परीक्षा)

● परीक्षा परिषदेची प्रमुख कार्ये

- (१) परीक्षेसंदर्भात निवेदन प्रसिद्ध करणे.
- (२) परीक्षेची ऑनलाईन आवेदनपत्रे भरून घेणे व स्वीकारणे.
- (३) विद्यार्थी संख्येनुसार जिल्हानिहाय परीक्षा केंद्राची निश्चिती करणे.
- (४) परीक्षा केंद्राच्या ठिकाणी सर्व सुविधा उपलब्ध करून देणे.
- (५) परीक्षेसंदर्भात शाळा, पालक, विद्यार्थी यांना समुपदेशन करणे.
- (६) प्रत्यक्ष परीक्षा पार पाडण्यासाठी नियोजन करून योग्य ती कार्यवाही करणे.
- (७) परीक्षेसंदर्भात गोपनीय साहित्याच्या सुरक्षिततेची खात्री करणे.

प्र.१ (अ) दिलेल्या पर्यायांपैकी योग्य पर्याय निवडून पूर्ण विधाने पुन्हा लिहा.

- (१) कोठारी आयोगाच्या शिफारशीनुसार ..... या संस्थेची स्थापना करण्यात आली.
 (अ) महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे.
 (ब) महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे.
 (क) महाराष्ट्र राज्य परीक्षा परिषद, पुणे.
 (ड) राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे.
- (२) महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळाचे मुख्यालय ..... या ठिकाणी आहे.
 (अ) मुंबई (ब) पुणे
 (क) नागपूर (ड) औरंगाबाद
- (३) पूर्व माध्यमिक व माध्यमिक शाळा शिष्यवृत्ती परीक्षा ..... या संस्थेकडून घेण्यात येते.
 (अ) महाराष्ट्र राज्य परीक्षा परिषद, पुणे.
 (ब) राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे.
 (क) महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे.
 (ड) महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे.

(ब) स्तंभ 'अ' आणि स्तंभ 'ब' यांतील योग्य सहसंबंध ओळखा व जोड्या जुळवा.

स्तंभ 'अ' (राज्यस्तरीय शैक्षणिक संस्था)	स्तंभ 'ब' (स्थापना वर्ष)
(१) राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे	(अ) १९६८
(२) महाराष्ट्र राज्य परीक्षा परिषद, पुणे	(ब) १९६४
(३) महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे	(क) १९६७
(४) महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे	(ड) १९६६

(क) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

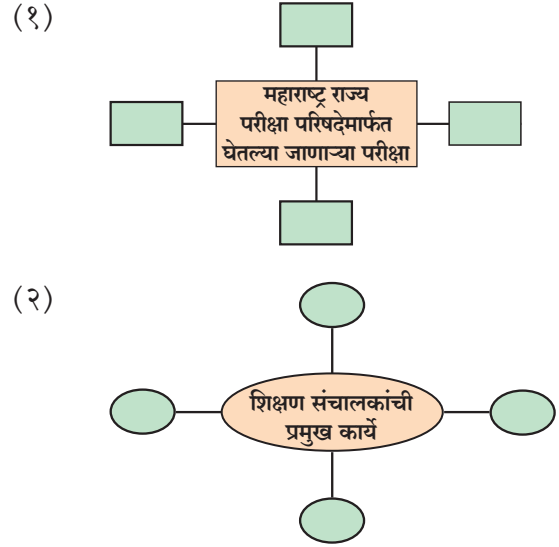
- (१) शिक्षणविषयक धोरणे, ठराव व कायदे इत्यादींबाबत शालेय शिक्षणमंत्र्यांना सल्ला देण्याचे काम कोण करतात?
- (२) महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळाचे पदसिद्ध अध्यक्ष कोण असतात?

- (३) 'शिक्षण संक्रमण' मासिकाचे प्रकाशन करणारी संस्था कोणती?

(ड) एक ते दोन शब्दांत उत्तरे लिहा.

- (१) राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र या संस्थेद्वारे प्रकाशित होणारे मासिक कोणते?
- (२) महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळाद्वारे प्रकाशित होणारे मासिक कोणते?

प्र.२ खालील संकल्पनाचित्रे पूर्ण करा.

प्र.३ टिपा लिहा.

- (१) महाराष्ट्र राज्य परीक्षा परिषदेची प्रमुख कार्ये
- (२) उत्तम शैक्षणिक व्यवस्थापकाची गुणवैशिष्ट्ये
- (३) महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ (बालभारती), पुणे

प्र.४ खालील बाबींवर प्रत्येकी ५० ते ८० शब्दांत उत्तरे लिहा.

- (१) राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र या संस्थेची प्रमुख कार्ये
- (२) शिक्षण सचिवांची प्रमुख कार्ये
- (३) महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळाची प्रमुख कार्ये

प्र.५ खालील प्रश्नांची प्रत्येकी १०० ते १५० शब्दांत उत्तरे लिहा.

- (१) वर्गव्यवस्थापक म्हणून शिक्षकांना करावयाची कामे सोदाहरण स्पष्ट करा.
- (२) आयुक्त (शिक्षण) यांची प्रमुख कार्ये स्पष्ट करा.